

SECCIÓ DE SENDERS

AE TALAIA

UN RECORREGUT PER LA CATALUNYA INTERIOR GR-3

3a Etapa : MONISTROL DE CALDERS - NAVARCLES

SANT BENET DE BAGES - SANT FRUITÓS DE BAGES

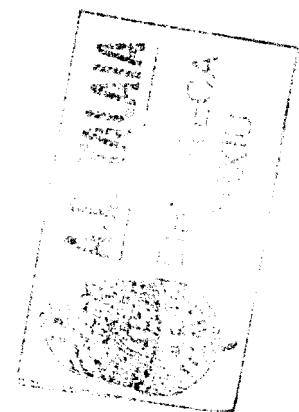
21 de febrer de 1999

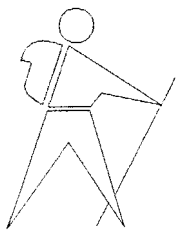
HORARI PREVIST

Sortida de Vilanova i la Geltrú.	7	h
Monistrol de Calders. Esmorzar.	8.30	h
Inici de l'etapa.	9.15	h
Masia de la Mussarra. Reagrupament.	10	h
	10.10	h
Mas de l'Estrada. Reagrupament.	11.20	h
	11.30	h
Navarcles. Reagrupament.	12.55	h
	13.05	h
Sant Benet de Bages. Reagrupament.	13.35	h
	13.45	h
Sant Fruitós de Bages. Dinar.	14.20	h
Sortida cap a Sant Benet de Bages.	16.15	h
Sant Benet de Bages. Visita.	16.30	h
Sortida cap a Vilanova.	17.30	h
Vilanova i la Geltrú.	19 h	

Notes.-

- ** Esmorzarem a Monistrol de Calders, a cal Solà.
- ** Dinarem a Sant Fruitós de Bages; hi ha restaurants. Els qui porteu el dinar el podreu deixar a l'autocar.
- ** És previst fer una visita al monestir de Sant Benet de Bages després de dinar. Aquesta visita, però, quedarà condicionada pels horaris, és a dir que si per alguna raó arribéssim massa tard caldria suprimir-la.
- ** Si us plau, sigueu puntuals, respecte els reagrupaments i vigileu que hi sigui tothom.

SECCIÓ DE SENDERS

AE TALAIA

UN RECORREGUT PER LA CATALUNYA INTERIOR GR-3

3a Etapa : MONISTROL DE CALDERS - NAVARCLES SANT BENET DE BAGES - SANT FRUITÓS DE BAGES

21 de febrer de 1999

DESCRIPCIÓ DEL RECORREGUT

Horari	
Parcial	Total
0.00	0.00

Comencem el recorregut davant del restaurant Cal Solà de Monistrol de Calders (450 m). Se segueix per la carretera de Sabadell, en direcció a Calders fins a trobar una pista a l'esquerra que hem d'agafar.

0.08	0.08
------	------

El sender deixa la pista i s'enfila a l'esquerra per una drecera plena de rocs. Trobem camins travessers diverses vegades; hem d'estar atents a les marques per tal de seguir el GR, perquè en aquest tram es fa difícil de donar una interpretació correcta.

0.13	0.21
------	------

Desemboquem en una pista travessera, amb un pal indicador de fusta (de les rutes del Moianès) (590 m). Hem d'anar cap a l'esquerra.

0.03	0.24
------	------

Bifurcació, amb un pal indicador (600 m); hem de seguir recte, en la mateixa direcció que portàvem. Al cap d'uns metres, nova bifurcació a l'esquerra; seguim rectes.

Més endavant, a la dreta, es veuen les edificacions de la masia Bosc de la Mussarra i, més enllà, es veuen la Mola i el Montcau a l'esquerra.

0.16	0.40
------	------

Bifurcació, amb un pal indicador (680 m); a l'esquerra aniríem a Talamanca. El nostre sender gira cap a la dreta (oest). Montserrat queda al fons.

0.05 0.45

Masia de la Mussarra (660 m); es voreja la masia per sota. Des d'aquest indret es gaudeix de grans panoràmiques. Destaquem els termes i pobles de Calders i Talamanca. Es comença a baixar i es deixen diversos trencalls que surten del camí pel qual va el sender, que és carener i domina els voltants.

0.34 1.19

Línia d'alta tensió, es passa per sota. Més endavant es veuen unes magnífiques vistes panoràmiques del Pirineu.

0.10 1.29

Fita de terme; aquí deixem el terme de Monistrol, que hem anat seguint molta estona per la seva divisòria, i entrem al de Talamanca. A la dreta deixem el camí, dit del Gargolí, que va cap a Calders.

0.01 1.30

Mas el Vintró (500 m); ruïnes que queden a la vora del camí. Estem travessant el serrat del mateix nom i tres minuts després s'arriba a un encreuament. Es continua recte.

El sender fa un revolt de 90° cap a la dreta i emprèn la direcció nord-oest, deixant una pista que s'enfila cap a l'esquerra.

0.07 1.37

Estem en el Serrat del Vintró. Per l'esquerra s'uneix una pista; el sender segueix recte i va deixant trencalls a banda i banda.

0.18 1.55

Mas l'Estrada (400 m); a l'esquerra del camí. Al fons es veu el Pla de Bages. Tot seguit el sender baixa i, a la primera bifurcació que trobem, anem a la dreta.

0.02 1.57

Troblem tres vials; es va cap a la dreta. Més endavant trobem dos camins i s'agafa el de sota que fa un ample revolt.

0.09 2.06

Mas Llusià (360 m). Es passa per sota de la casa que queda a la dreta.

0.06 2.12

Es deixa la pista que se seguia i es trenca a l'esquerra travessant un torrentet (330 m). De seguida el sender s'enfila per l'altre vessant, tot anant cap a la dreta per pujar el turó. Quan estem un xic enlairats, observem dues esglésies, a la dreta, la vella i, a l'esquerra, la nova de la colònia Jorba.

0.06 2.18

Estem situats en un pla al final de la pujada (350 m). Es travessa en línia recta vers uns arbres que es veuen al fons. En començar a baixar; es veuen el Canadell i les cases de la colònia Jorba o el Mananell.

0.06 2.24

A l'alçada d'una torre elèctrica, el sender tomba sobtadament a l'esquerra per anar a passar entre mig de dos camps. A l'esquerra queda el mas Soler.

0.04 2.28

Es bifurca pel camí de l'esquerra que baixa.

0.04 2.32

Cruïlla, primer es va cap a l'esquerra i tot seguit es tomba a la dreta per situar-se a la banda esquerra del torrent.

0.03 2.35

Masia de ca n'Angle (280 m), a la dreta del camí. Després de la masia se segueix recte. Poc després, hi ha un pal indicador de la font de l'Angle a la dreta. El sender segueix recte i aviat comença a pujar.

0.03 2.38

Es deixa la pista per agafar una drecera a la dreta, que segueix per sota de dues torres elèctriques fins arribar de nou a la pista. Seguim la pista cap a la dreta; després d'haver passat pel costat d'un cotxe desvallestat situat sota una torre elèctrica, deixem la pista per agafar un corriol a la dreta, que més endavant passa pel costat d'una granja de gossos.

0.08 2.46

Entrem en un petit bosquet. No es triga a gaudir d'una bona panoràmica del riu Calders. Seguidament ve una pujada curta i forta.

0.02 2,48

Hi ha una petita barraca de totxana a la vora del camí. Immediatament es troba una pista, anem cap a la dreta, on més endavant trobem els primers carrers de Navarcles. Agafem el primer que trobem a l'esquerra, és el carrer Montcau, i després se segueix cap a la dreta, és el carrer Jaume I.

0.08 2.56

Quan arribem al final del carrer, deixem a l'esquerra els carrers Piscines i Montseny, i a la dreta una portalada. Nosaltres hem de continuar recte per un carrer on només hi ha cases a l'esquerra, i una tanca a la dreta. Al final d'aquest carrer hem de traspasar la tanca per una antiga porta i entrar en un bosquet on es trenca a la dreta, en baixada, i es passa pel mig d'un pla on hi ha uns grans pedrots. Atenció a la senyalització!

0.05 3.01

Passem per un bosc de pollancre. Som al fons de la riera de Calders i en el parc del Clau de Navarcles; es va cap a l'esquerra per tal de trobar una passarel·la de pedra amb baranes; estem sobre el mur del canal de cal Tàpies. A un cantó hi ha el riu i a l'altre el canal; al capdavant hi ha un camí que se segueix.

0.05 3.06

Pont i resclosa de la riera de Calders (240 m). Se segueix recte i aviat, es troba un trencall que a l'esquerra ens portaria a la font de la Cura. El sender es dirigeix a l'església romànica de Sant Bartomeu, pel carrer del mateix nom, fins arribar a les fonts de Navarcles.

Es travessa la riera de Navarcles per un pont de fusta i s'arriba al carrer d'Angel Vivó. Es passa per sota del cementiri.

0.14 3.20

Navarcles (250 m), plaça del Dr. Fleming. Es travessa la carretera de Terrassa i es continua pel carrer Dr. Artigalàs i després cap a la dreta pel passeig Bonavista.

0.11 3.31

Es creua el riu Llobregat pel Pont Vell (240 m) i, un cop a l'altra banda del riu, a la dreta hi ha una pista asfaltada que mena a la carretera de Manresa a Vic. Per aquest camí va el GR-4 en direcció a Puigcerdà; el GR-3 juntament amb el GR-4 passa per davant de la fàbrica del Pont Vell i trenca a l'esquerra (pal indicador). Aquest tram fins a Sant Benet, el dia de la preparació, estava tancat a la circulació per obres, però, varem comprovar que era perfectament transitable per als vianants.

0.19 3.50

Monestir de Sant Benet de Bages (240 m). El camí de l'esquerra baixa cap el Llobregat, és l'itinerari que segueix el GR-4, ja tot sol. El GR-3 passa per davant de la porta del monestir, va cap a la dreta i comença a pujar. Aviat tenim una panoràmica completa de Navarcles.

0.13 4.03

Bifurcació; es deixa la pista i es trenca a la dreta per un indret amb vegetació i sense rastres de camí que puja, ¡ Atenció a la senyalització !

0.03 4.06

A l'esquerra queda un camp i es voreja (305 m). A l'esquerra es destaca el massís de Montserrat. Més endavant el camí segueix enfonsat entre camps i, a la dreta, encara es poden veure antigues parets del que era un camí romà i que, posteriorment, fou usat per anar de Sant Fruitós a Sant Benet.

0.08 4.14

L'antic camí esdevé pista i es va cap a l'esquerra tot baixant vers Sant Fruitós.

0.07 4.21

Per un pont es creua l'autopista de Barcelona-Manresa (290 m); es pren la Ronda Sud de Sant Fruitós.

0.05 4.26

Sant Fruitós de Bages (275 m). En arribar al pavelló d'esports, a l'esquerra, el sender puja a la carretera de les Bucardes i segueix recte per la Ronda Sud i el carrer Jaume I.

Ramon Casas i Vidal, febrer de 1999

(Equip de ruta: Ramon Casas i Jani Ferrer acompanyats pels amics de Monistrol de Calders, Josep Comas i Pere Jo)

NAVARCLES

Navarcles és el municipi més petit del Bages en extensió territorial, 5.2 km², però no pas pel nombre d'habitants. La seva població relativa és la més alta de la comarca, deixant la ciutat de Manresa a part. El terme és tot situat a l'esquerra del Llobregat que, en passar-hi, rep un afluent important: la riera de Calders. El territori és ric de fonts, com les anomenades de la Mina, de la Cura, de Solervicenç, del Sobreeixidor, de Santa Margarida, Vella, etc. Situat entre els municipis de Sant Fruitós de Bages, Calders i Talamanca, molt extensos, dintre seu només hi ha dues masies: Solervicenç i el Galobard. Aquesta darrera, segregada no fa gaires anys del municipi de Calders i incorporada a Navarcles.

La fàbrica que hom anomena del Riu ocupa el mateix lloc i utilitza els mateixos canal i resclosa que foren del molí del poble. És un cas que trobem repetit en diverses poblacions de la comarca; fins i tot, sovint el nom de les instal·lacions industrials modernes recorden la primitiva dedicació molinera de l'indret on es troben. També, a la confluència de la riera de Calders amb el Llobregat, una fàbrica cotonera substituï l'antic molí d'en Serra, documentat almenys des del segle XIV. Al peu de la vella masia del Galobard, riu amunt i a la mateixa mà esquerra, una colònia fabril conserva el seu topònim pagès a despit dels canvis de propietaris que han variat successivament la seva denominació industrial.

Documents de mitjan segle X, dels anys 940 i 960, fan menció del lloc de *Navarculas*. La delimitació de la rodalia de Santa Maria de Manresa, datada el 1020, parla del gual o pas del Llobregat del mateix indret com a fita de la circumscripció de la ciutat i la seva parròquia. Poc temps després, a l'any 1023, ja es coneix l'existència de l'església de Santa Maria de Navarcles.

El poble de Navarcles, que va formar-se arrodonit, literalment arrapat als murs de l'església parroquial, és situat a l'esquerra de la riera de Calders, prop de la confluència amb el riu Llobregat, a uns 245 m d'altitud. El temple parroquial actual és obra de la segona meitat del segle XVII, bastit al solar on hi havia el temple primitiu, que devia ésser d'època i estil romànics. Una primera modificació important de l'església vella, fou la construcció de la capella del Roser, per a la qual els escultors manresans Pau i Josep Sunyer realitzaren un retaule barroc l'any 1672. El característic campanar quadrangular data del 1697 i la façana, que significà la conclusió de l'obra del temple, és del 1700. El 1830 fou construïda l'escalinata de l'ingrés principal i anys després, el 1893, la Capella Fonda o del Santíssim.

Després de l'exclaustració forçosa del monestir de Sant Benet, el 1863 la parròquia de Navarcles acollí les relíquies de Sant Valentí, de tradicional veneració en aquell cenobi, adoptat com a patró del poble des de l'any 1690 i a l'laor del qual celebra la seva festa major el dia 14 de febrer. Després de la tragèdia del 1936 i desaparegudes les relíquies del sant, hom conserva la petita urna o arqueta d'argent repussat, de la primeria del segle XVII, que les contenia.

El poble de Navarcles, no gens ric en monuments d'art, ha vist arruïnar-se impassiblement i a poc a poc l'església de Sant Bartomeu situada en un raval del nucli urbà. Datava del segle XIII, renovada al segle XVIII, amb una graciosa portada romànica a la façana de migdia.

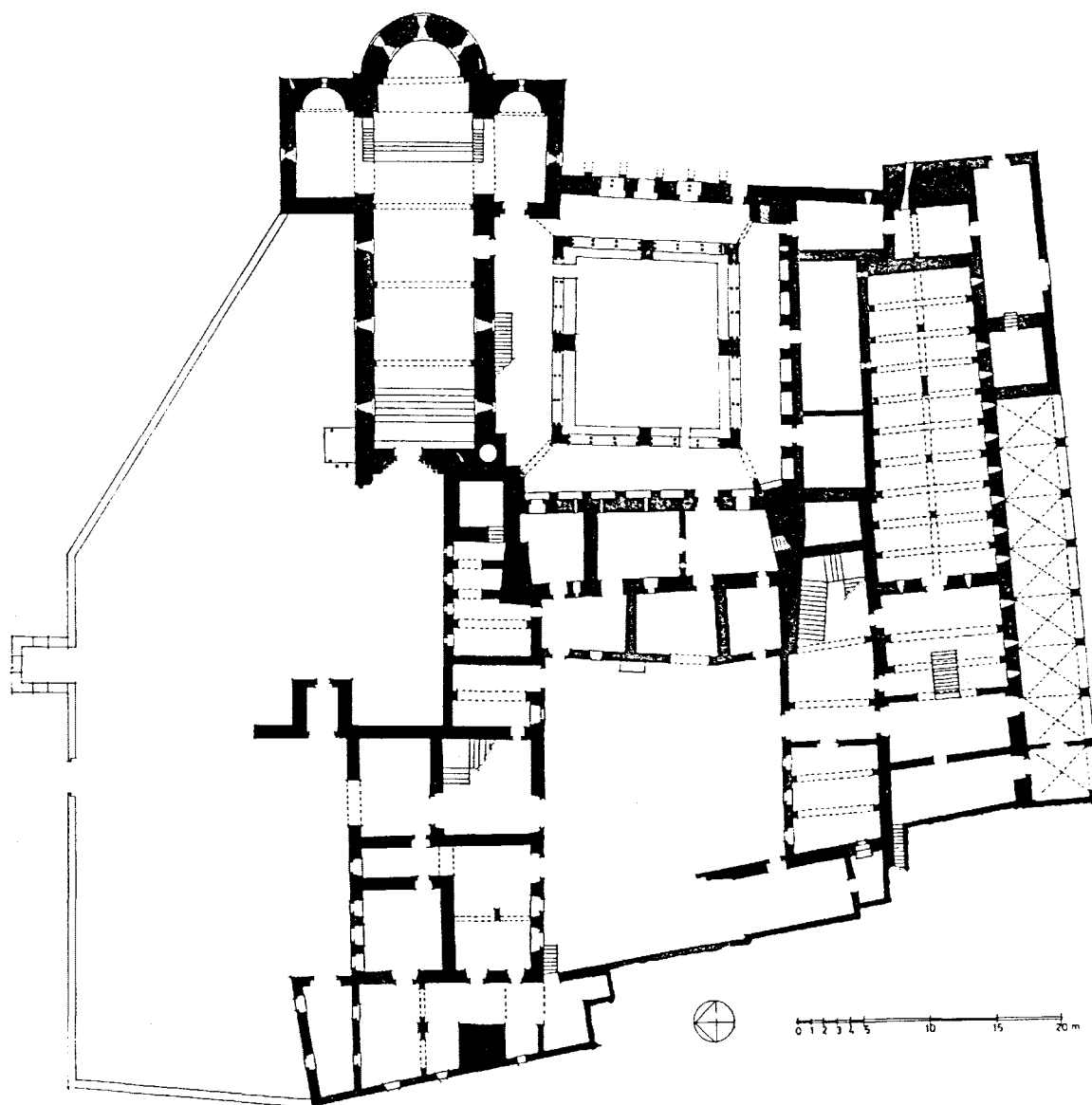
SANT BENET DE BAGES

El conjunt d'edificis que romanen de l'extingida abadia de Sant Benet de Bages, o simplement, monestir de Bages, es troba a la dreta del Llobregat, dins l'extens terme municipal de Sant Fruitós. Eclesiàsticament, però, pertany a la parròquia de Santa Maria de Navarcles, que és el poble més proper. El seu emplaçament, en una petita vall afaïonada pel Montpeità a ponent i pels marges tallats de la dreta del riu, a llevant, desmenteix allò que hom diu de la preferència dels monjos benets pels llocs muntanyosos i d'amples horitzons. Sant Benet de Bages, el primer monestir que hom dedicà en tota la península Ibèrica al pare del monaquisme romà, és situat en una vall estreta i fonda, closa a migdia per un congost del Llobregat i només oberta riu amunt en direcció a Navarcles i a la part alta del Pla de Bages, però sense altre horitzó que el molt llunyà dels Pirineus. El paratge, frondós, enclotat i humit,

dóna les temperatures més extremes del Pla: les màximes més altes de l'estiu i les mínimes més baixes de l'hivern. Els fabricants de la comarca consideren aquest indret molt apte per a la instal·lació de filatures, pel seu clima, diuen, semblant al de Manchester. De fet i de la Desamortització ençà, tocant als murs de l'antic monestir, hi ha hagut sempre una fàbrica de filats de cotó.

L'any 950, el noble Salla, veguer comtal procedent d'Osona però molt actiu aquells anys a les terres del Bages i d'Anoia, i la seva muller Ricarda permutaven unes terres que posseïen prop de Sant Iscle amb les que el matrimoni Gunderic i Ermessenda tenia vora el Llobregat, al lloc anomenat l'Angle. L'objectiu de la permuta devia ésser evidentment la fundació d'un monestir; car només deu, anys després, en aquest lloc ja s'hi troba establerta una comunitat monàstica, que professava la regla benedictina. Mentrestant, Salla havia viatjat a Roma, on obtingué l'aprovació papal per a la seva fundació, que sotmetia directament a la Santa Seu. En documents del 960 hom parla de *la casa de Sant Benet, subjecta al Beatíssim Pare de Roma*.

Hom diu que el fundador Salla retornà de Roma amb relíquies d'un sant Valentí, que reberen culte al cenobi, fins a la seva extinció, i que per això fou titulat a vegades monestir de Sant Benet i Sant Valentí i fins, algun cop, de Sant Valentí a seques.

Sant Benet de Bages nasqué com a abadia pròpiament dita, independent de qualsevol altre cenobi. I així continuà fins l'any 1593, que passà a dependre de Montserrat, conservant però els seus superiors el títol honorífic d'abat. També, durant un curt període, a finals del segle XI i principis del segle XII, fou només priorat dependent de Sant Ponç de Tomeres, abadia del Llenguadoc.

El 3 de desembre de 972 fou consagrada l'església del monestir, amb un solemne ritu oficiat pels bisbes de Vic, d'Urgell i de Barcelona, ressenyat en una memòria que ofereix curioses dades sobre els assistents i fa esment dels tres altars dedicats respectivament a sant Benet, sant Pere i sant Andreu i d'un orgue que féu sentir les seves melodies per l'àmbit claustral durant la cerimònia.

A la primària del segle XI, el monestir fou incendiat pels sarraïns guiats per Abd al-Malik, fill d'Al-Mansúr. Un segon incendi, fortuït, cremà l'interior de l'església, la biblioteca i altres dependències, el 1633. I amb l'abandonament forçós, del 1835, el tresor espiritual i els béns materials de l'antic cenobi foren víctimes, com els monjos, de la més gran dispersió. Després de l'exclaustració, el monestir i les seves terres van ser venudes per l'estat a diversos particulars. L'edifici monàstic, el 1907, fou adquirit per la mare del pintor Ramon Casas i Carbó; per aquest motiu, les obres d'habilitació per a residència privada, que hom hi realitzà, tingueren també el caràcter de restauració del conjunt monumental sota la direcció de l'arquitecte i historiador de l'art romànic, Josep Puig i Cadafalch; lamentablement, l'obra restauradora no fou total. Ara, el monestir de Sant Benet és propietat legal d'uns particulars, però, des del punt de vista sentimental, és patrimoni de tots els bagencs.

L'església, element principal i construcció més vistosa del conjunt monàstic, és un temple del segle XII, de planta de creu llatina, d'una sola nau coberta amb volta de canó quelcom apuntada. La capçalera és formada per un absis central que brolla enfora i dos laterals buidats, a banda i banda d'aquell, al mur de llevant. Sota l'absis principal, hi fou construïda una cripta destinada a contenir les relíquies de sant Valentí. L'estampa exterior és completada per un graciós cimbori en forma de torre de dos pisos i pel portal de la façana de ponent, de mig punt, sense timpà, amb quatre arquivoltes i tres capitells a cada banda, dels quals arranquen altres tants anells torals. Una massissa torre-campanar, de secció quadrada, revela les diverses etapes del seu procés constructiu: preromànica, romànica i renaixentista.

El claustre és la part més interessant del conjunt monumental. I, també, la més coneguda i característica de l'antic monestir bagenc. Fins al punt que moltes persones que no hi han estat mai, en tenen notícia per la multitud de reproduccions gràfiques que hom n'ha fet (o, si més no, per la seva reproducció reduïda al Poble Espanyol de Barcelona). És situat a migdia de l'església, centrant el grup d'edificis que constitueixen la *mongia* o sector pròpiament conventual. El formen quatre galeries de sis arcs cadascuna, entorn del pati central, de forma aproximadament quadrada. L'època de la seva construcció cal situar-la entre els anys finals del segle XII i primers del segle XIII. Una inscripció esculpida en el capitell que devia cloure l'obra, sembla atribuir-la als temps de l'abat Bernat de Nespieda (pels volts de 1225). Això no obstant, hi foren reutilitzats capitells procedents d'un porxo anterior o d'altres construccions força més antigues. La presència d'aquests elements arcaics i l'aspecte general del conjunt, amb columnetes curtes i gruixudes, aparenten ésser obra molt primitiva, i són en realitat un exemple d'art romànic més aviat tardà.

Crida l'atenció dels visitants, la gran varietat temàtica que s'observa en la decoració dels capitells. Predominen els d'estilització vegetal o geomètrica, però n'hi ha també uns quants de figuratius: d'inspiració mitològica, d'iconografia cristiana, d'escenes diverses de la vida humana o amb representacions d'animals; de tema heràldic només un, amb l'escut dels Rocafort. Diversos sarcòfags i osseres, destinats a contenir les despulles de personatges del contorn del monestir, ornamenten les galeries del claustre, el qual es comunica amb l'església a través de dos portals: l'un, romànic del segle XII, amb capitells interessants, l'altre, més modern, sens cap mena de detall artístic.

SANT FRUITÓS DE BAGES

La part central i més gran del Pla de Bages estricta correspon al municipi de Sant Fruitós de Bages. El seu territori, de 22.14 km², situat a la dreta del Llobregat i a nord-est del cap de la comarca, és travessat de dalt a baix pel riu d'Or i flanquejat al cantó de ponent per la serra de les Brucardes, amb el Montpeità o puig de Sant Valentí, entre el poble i el curs del riu principal. L'altitud és de 260 m (363 m, al puig de Sant Valentí).

A més del poble de Sant Fruitós, que n'és el nucli més important i cèntric, formen el municipi altres entitats menors, algunes de les quals amb antecedents històrics notables: Olzinelles, el Pont de Cabrianes, Torroella de Baix, Vall dels Llorts, Sant Benet i Sant Iscle de Bages. Als quals cal afegir els nuclis residencials, de creació recent, de les Brucardes, La Rosaleda i Pineda de Bages. Des del punt de vista eclesiàstic, el terme és dividit entre les parròquies de Sant Fruitós, Sant Jaume d'Olzinelles, Navarces i Santpedor (sufragània de Sant Iscle).

El poble de Sant Fruitós de Bages és situat 5 km al nord-est de Manresa, a l'esquerra del riu d'Or. El nucli històric del poble conserva, en bona part, el seu aspecte característic, rural i menestral, mentre que l'eixample modern damunt l'eix de la carretera de Manresa a Vic correspon a la seva nova imatge de població industrial.

El lloc i l'església de Sant Fruitós són documentats des d'abans de mitjan segle X, en l'acta de consagració de Santa Maria de Manresa pel bisbe Jordi de Vic, que algun historiador situà en l'any 937. És més que versemblant que la dedicació de l'església a Sant Fruitós derivi de la suposada presència d'unes relíquies del bisbe i màrtir tarragoní (primer bisbe documentat de Catalunya i protomàrtir de les esglésies hispàniques) en aquest llogaret bagenc. Segons la tradició devien dur-les-hi uns deixebles o successors del bisbe sant Pròsper que, a la primeria del segle VIII i fugint de la invasió musulmana, les havia tretes de Tarragona i deixades a Capodimonte, a Ligúria, bo i esperant el moment de poder retornar al lloc originari de llur veneració, quan fos conquerit pels cristians. La reconstrucció històrica, de l'odissea d'aquest tresor sagrat que elaborà Mn. Serra i Vilaró, situa en aquest indret del Pla de Bages el final del pelegrinatge d'aquells que, al ritme de la conquesta del país, intentaven d'acostar-se a Tarragona: a Sant Fruitós de Bages, *morrien els últims refugiats portadors d'una part de les relíquies, els quals s'haurien establert en aquell lloc amb l'esperança de reintegrar-se a Tarragona, un cop conquerida; però, després de llur mort, el tresor sagrat va restar allí. Als qui reberen les relíquies no els interessava poc ni gaire Tarragona, i van continuar venerant-les fins que, el 1372, els manresans les conduïren a la seva Seu.*

Un dels motius que enfrontaren els veïns de Sant Fruitós i de Manresa, en altres temps, i que ha perdurat en el folklore comarcal és aqueix pietós pillatge dels cossos sants dels màrtirs Fruitós, Agnès i Maurici: *Manresans, lladres, pillos i gormands / que heu robat els Cossos Sants ...*, cantaven els santfruitosencs despitats. Els manresans es defensaven acusant els seus rivals d'incúria: *Forasters, potiners, / que els teniu en galliners ...*

El temple parroquial de Sant Fruitós, d'origen romànic, del segle XII, experimentà modificacions importants a la darrer part del segle XVII, encara dins de la tradició gòtica. És església d'una nau, amb creuer i capelles laterals, amb el corresponent campanar quadrangular i un remarcable cimbori. Després de la devastació soferta el 1936, no li queda res dels retaules barrocs que omplien el seu interior; entre els quals, es pot fet esment del corresponent a l'altar major, obra de l'escultor Francesc Gran, de l'any 1687. Construïdes dintre el terme hi ha, a més, les esglésies antiga i moderna de Sant Jaume d'Olzinelles, la de Sant Iscle de Bages, la del monestir de Sant Benet i les capelles de Santa Llúcia (a la fabrica del Pont), Sant Isidre, Sant Valentí (al puig del seu nom) i Sant Sebastià de les Brucardes; algunes d'aquestes, lamentablement, en situació ruïnosa.

BIBLIOGRAFIA

- ## Topoguia del Sender de Gran Recorregut GR-3.
Tram L'Estany - Tàrraga.
Senders de Catalunya. Barcelona (1998).
- ## El Bages, el Berguedà i el Solsonès.
Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Volum 2.
Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona (1981).
- ## Bages.
Mapa comarcal de Catalunya (7). Cartografia escala 1:50.000
Institut Cartogràfic de Catalunya. Barcelona (1993).

Agustí Poch, febrer de 1999

